

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Інститут філології та суспільствознавства
Факультет української філології
Кафедра практичного мовознавства

Григоренко Т.В.

ПРАКТИЧНИЙ КУРС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Умань – 2011

УДК 811.161.2(075)
ББК 81.411.1р30
Г.75

Григоренко Т.В. Практичний курс української мови: посібник для студентів природничо-географічного факультету, - Умань: РВЦ „Софія”, 2011. – 98с.

*Друкується згідно з ухвалою кафедри практичного мовознавства
від 28 серпня 2011 року (протокол № 1)*

Посібник підготовлений для студентів природничо-географічного факультету і включають у себе програму заліку з курсу, список основної навчальної літератури і тематику практичних занять (основні питання, домашні завдання), завдання для самостійної та індивідуальної (ІНДЗ) роботи, додатки.

ВСТУП

Мета практичного курсу української мови зосереджено на орфографічних, орфоепічних та пунктуаційних правилах. Крім того, розглядаються особливості відмінювання і правопису змінюваних частин мови.

Підготовка кваліфікованих спеціалістів, а особливо вчителів, передбачає знання ними української мови, оволодіння високою культурою усного мовлення, яке забезпечується розумінням тих основних закономірностей і тенденцій, які виявляються у його сфері. З культурою мови завжди пов'язується вміння грамотно писати й говорити, правильно добирати мовно-виражальні засоби для спілкування. Мовну культуру формує насамперед школа, тому володіти нормами української літературної мови, мати високу культуру її повинен вчитель.

Основне завдання „Практичного курсу з української мови” полягає в тому, щоб допомогти студентам оволодіти нормами української літературної мови в її усній і писемній формах, ознайомити їх з тими науковими джерелами, до яких можна звертатися для постійного вдосконалення культури мови.

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ОРФОГРАФІЯ, ОРФОЕПІЯ, ГРАФІКА

1. Орфографія як наука.
2. Основні орфограми української мови.
3. Орфоепія. Провідні риси української орфоепії.
4. Графіка української мови.

1.1. Орфографія як наука

Орфографія – історично сформована та загальноприйнята система правил мови щодо способів передачі мовлення на письмі, яка поряд із пунктуацією становить правопис певної мови (хоч нерідко терміни «орфографія» і «правопис» уживаються як тотожні). Орфографія визначає правила написання звуків (фонем) літерами, написання слів разом, окремо й через дефіс, уживання великої літери, правила переносу частини слова з рядка в рядок; крім того, орфографія регулює написання афіксів і закінчень відмінюваних слів. Орфографічні правила, як складова частина системи письмових норм літературної мови, повинні бути єдині для всіх, хто користується даною мовою. Єдність і обов'язковість орфографії для всіх полегшує спілкування людей за допомогою літературної мови, робить його дієвішим, ефективнішим, що, звичайно, сприяє піднесенню мовної культури народу. В основі орфографії лежить графіка; водночас вона ґрунтується на певних принципах, які зумовлені фонетичною та граматичною будовою мови та віддзеркалюють шляхи формування і розвитку її правописної системи.

Слова в українській мові пишуться за такими принципами:

- фонетичним – лексичні одиниці пишуться так само, як і вимовляються;
- морфологічним – відбувається позначення на письмі складових частин слова незалежно від їхньої вимови;
- історичним (традиційним) – букви, морфеми, слова пишуться за традицією, а не відповідно до існуючих норм (напр., дзвінок, меншості);
- смисловим (диференціюючим) – різне написання однозвучних слів, які мають неоднакове значення (наприклад, на пам'ять – напам'ять).

Іноді при творенні слова або його відмінюванні виникає важкий для вимови збіг кількох приголосних звуків. Тому в процесі мовлення один з приголосних (переважно середній) випадає, тобто відбувається спрощення.

У групах приголосних **-ждн-**, **-здн-**, **-стл-**, **-стн-** випадають відповідно **д** і **т**: тиждень – тижня, виїздити – виїзний, лестощі – улесливий, щастя – щасливий, вість – вісник, честь – чесний. Виняток: у словах *зап'ястний*, *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*, *хворостняк*, *шістнадцять* літера **т** зберігається.

У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **-ст**, літера **т** у групі приголосних **-стн-** зберігається, хоч відповідний звук і не вимовляється: *баласт* – *баластний*, *компост* – *компостний*, *контраст* – *контрастний*, *форпост* – *форпостний*.

У групах приголосних **-зкн-**, **-скн-** випадає **к** при творенні дієслів із суфіксом **-ну-**: *бризк* – *бризнути*, *брязк* – *брязнути*, *тріск* – *тріснути*.

Винятками з цього правила є: *ви́пуск – ви́пускний, ви́ск – ви́скнути, про́пуск – про́пускний*.

Буквосполучення **-шчк-** спрощується на **-шк-**: *дощок – дошка, зморщок – зморшка, витріщити – витрішки*.

Спрощення відбувається також у групах приголосних **-стц-, -лнц-, -рдц-, -сткл-, -рнц-, -стк-**: *місце (від мьстьце), сонце (від сьльньце), серце (від сьрдьце), скло (від стькло), чернець – ченця, місто – міський*.

У групі приголосних **-слн-** випадає **л**: *масло – масний, мисль – умисний, ремесло – ремісник*.

Словотворення – це розділ науки про мову, що вивчає склад слів (з яких частин вони складаються) та способи їх творення. Також це процес утворення від наявних у мові слів нових слів, з новим лексичним значенням: 1) афіксами (*ліс – ліс-ов-ий*), 2) словоскладанням (*гол-о-дранець*) та словозростами (*велик-день*), 3) аббревіатурою (*кол-госп, УНР – уенер*). Дехто зараховує сюди ще й субстантивацію (*полонений-бранець*) та адвербіалізацію (восени) і прономіналізацію як морфологічно-синтаксичні засоби з переходом слова до іншої частини мови.

При словотворенні приголосні звуки часто змінюються:

- **-цьк-** на **-чч-** при творенні іменників із суфіксом **-ин (а)**: *донецький – Донеччина, вояцький – вояччина, козацький – козаччина, німецький – Німеччина, гайдамацький – гайдамаччина, турецький – Туреччина (але галицький – Галичина)*;

- **-ськ-, -ск-** на **-щ-** за аналогічних умов: *луганський – Луганицина, віск – вощина*;

- **-ск-, -шк-** на **-щ-** при творенні іменників та прикметників із суфіксом **-ан- (ян-)**: *віск – воцанка – воцаний, піски – піщаний, дошка – дощаний*;

- **-ск-, -ст-** на **-щ-** при творенні форм дієслів II дієвідміни: *вереск – верещати, верещу, верещить; простити – прощу, прощаю, прощаєш (але: простиш, простять і т.ін.)*;

- **-зк-** на **-жч-** за аналогічних умов: *брязк – бряжчати, бряжчу, бряжчиш*;

- **-ськ-, -зьк-** на **-щ-, -жч-** при творенні прізвищ на **-енко, -ук**: *Васько – Ващенко, Ващук, Ісько – Іщенко, Іщук, Онисько – Онищенко, Онищук, Кузько – Кужченко, Водолазький – Водолажченко*.

У присвійних прикметниках від власних імен із групами **-ск-, -ськ-** с на письмі зберігається, а **к** переходить у **ч**: *Параска – Парасчин, Онцська – Онцський; -шк- дає **щ**: *Мелашка – Мелашчин*.*

Зубнід, **т** перед свистячими й шиплячими на письмі зберігаються: *учитьс_я, коротий, льотчик, молодий, погодьс_я*.

При творенні прикметників за допомогою суфікса **-ськ(ий)** від географічних назв і назв народів, основа яких закінчується на приголосний, відбуваються такі фонетичні зміни:

а) **Г, ж, з (дз) + -ськ(ий) – -зьк(ий) [-дзьк(ий)]**: *Буг – бугський, Запоріжжя – запорізький, Кавказ – кавказський*.

б) **К, ц, ч + -ськ(ий) --цьк(ійй)**: *Великі Луки – великолуцький, грек – грецький, Суец – суецький, Бахмач – бахмацький*. Винятки: *Дамаск – дамаський, Мекка – меккський, тюрки – тюркський*.

в) **С, х, ш + -ськ(ий) – -ськ(ийй)**: *Одеса – одеський, волох – волоський, Карабах – карабаський, латиш – латиський, Сиваш – сиваський*.

Деякі слова, узвичаєні без зміни приголосних основ, передаються з ними і на письмі: *баски – баскський, казах – казахський, Перемишль – перемишльський* тощо.

Подовження приголосних в українській мові є в усному мовленні, а також передається воно однаковими літерами на письмі. Подовження приголосних звуків пояснюється різними причинами. В одних випадках воно виникало внаслідок словотворчих процесів: префіксації (*оббити, віддати*), суфіксації (*годинник, змінний*), основоскладання (*міськком, деффак*), а в інших пояснюється змінами, які відбуваються у звуковому складі мови (занепад голосних неповного звучання [ъ], [ь], випадання та уподібнення приголосних): *життя, зілля, піччю, суддя*.

Подовження приголосних, що виникає при словотворенні, ще називається подвоєнням. Воно з'являється внаслідок збігу двох однакових приголосних.

Подвоєння приголосних відбувається в таких випадках:

1. Коли збігаються два однакових приголосних:

- на межі префікса й кореня: *вважати, ввічі, ввічливий, віддаль, оббігати, піддашися, піввійська, роззброїти*;

- на межі кореня та суфікса: *годинник, денний, законний, корінний, туманний*;

- на межі двох суфіксів: *іменник, письменник, прийменник* (але *священик*);

- на межі дієслівної основи та постфікса *-ся*: *вознісся, зрісся, обвисся, пасся*;

- на межі двох частин складноскорочених слів: *деффак* (дефектологічний факультет), *міськком* (міський комітет), *юннат* (юний натураліст).

2. У збільшувально-підсилювальному суфіксі *-енн-*: *здоровенний, силенний, численний*.

3. У прикметниках із наголошеними суфіксами *-анн(ий), -янн(ий), -енн(ий)*: *невблаганний, незрівнянний, нескінченний* (але *довгожданий, полонений*).

4. У прикметниках на *-енн(ий), -янн(ий)* старослов'янського походження: *благословенний, блаженний, божественний, мерзенний, огненний, окаянний, священний, спасенний* (але: *св'ячений, хрещений*).

5. В іменниках на *-їсть* прислівниках, утворених від прикметників із подвоєними *нн*: *здійсненність, невблаганність, невинність, невинність, непримиренність, старанність, численність, здійснено, невблаганно, невинно, невинно, непримиренно, неказанно, старанно, численно*.

6. В іменниках старослов'янського походження: *богоявлення, вознесіння, воскресіння, спасіння, усікновіння, успіння* й под.

7. У таких словах, як: *бовван, гаття, лянній, панна, ссати*.

Подвоєння зберігається в похідних від наведених слів: *сила-силенна, бовваніти, ссавці*.

Приголосні *д, т, з, с, л, н, ж, ш, ц, ч* подовжуються, коли вони стоять після голосного:

- перед *я, ю, і, є* в усіх відмінках іменників середнього роду II відміни (крім Р. в. множини), що закінчуються на *-я: насіння, колосся, волосся, зілля, гілля, бадилля, знаряддя, клоччя, роздоріжжя, сторіччя, піддашшя*, а також у похідних від них.

Якщо в Р. в. множини іменники середнього роду закінчуються на *-ів*, подовження зберігається: *відкриттів, почуттів, життів*;

- перед *я, ю, і, е* в усіх відмінках деяких іменників чоловічого, жіночого та спільного роду I відміни (за винятком Р. в. множини із закінченням *-ей*): *баддя, Ілля, рілля, стаття, суддя* (але: *кутя, свиня, попада*);

- перед *ю* в О. в. іменників жіночого роду однини III відміни, якщо в Н. в. основа їх закінчується на один м'який або шиплячий приголосний: *віссю, даллю, міддю, міццю, памороззю, подорожжю, річчю, розкішшю*;

- перед *я, ю* у прислівниках типу *навмання, спросоння, зрання, попідвіконню, попідтинню*;

- перед *є, ю* у формах теперішнього часу дієслова *лити* (*литися*): *лє, ллю, ллєш, ллють, ллємо, ллєте, ллєтьє, ллютьє* та похідних.

2. Подовження не відбувається:

- у словах: *отой, оцей, отут, отам, отепер, отоді, піти, дані, даний* (але: *данник, подання*);

- якщо в О. в. іменників жіночого роду III відміни м'який приголосний (зубний або шиплячий) стоїть не між двома голосними: *більшістю, областю, жовцю, Керцю, фальшю, честю, радістю, квалістю, заздрістю, вірністю, молодістю, пошестю, швидкістю, смертю*.

Викладене вище правило стосується також слів типу: *передмістя, тертя, повністю, зап'яток, подільський* (від *Поділля*), *трипільський* (від *Трипілья*), *поліський* (від *Полісся*), але *дакський* (від *Дакка*), *пруський* (він *Пруссія*), *філіппінський* (від *Філіппіни*).

Правопис слів іншомовного походження має такі особливості.

1. У загальних назвах іншомовного походження приголосні звичайно не подвоюються: *акумуляція, бароко, белетристика, бравісимо, ват* (хоч *Ватт*), *грип, група, інтелектуальний*, Тільки в окремих загальних назвах зберігається подвоєння приголосних: *аннали, бонна, бруто, ванна* (*ванний*), *мадонна, манна* (*манний*), *мotto, нетто, панна, пенні, тонна, білль, булла, вілла, мулла, дурра, мірра*.

2. При збігу однакових приголосних префікса й кореня подвоєний приголосний маємо лише тоді, коли в мові вживається паралельне непрефіксальне слово: *апперцепція* (*перцепція*), *імміграція* (*міграція*), *інновація* (*новація*), *іrrраціональний* (*раціональний*). Коли непрефіксальне слово своїм змістом далеко відходить від префіксального (напр.: *нотація* – *анотація, конотація*), приголосний не подвоюється на письмі.

3. Подвоєні приголосні зберігаються в географічних, особових та інших власних назвах: *Андорра, Гаронна, Голландія, Калькутта, Марокко, Міссурі*.

Подвоєні приголосні зберігаються і в усіх похідних словах: *андоррський* (Андорра), *марокканець* (Марокко), *яфський* (Яффа).

Залежно від позиції та вимови в українській мові **і**, **у** (ігрек) передаються також літерами **і**, **ї** та **и**.

І пишеться:

1) На початку слова: *ідея*, *Іліада*, *інструкція*, *інтернаціональний*; *Індія*, *Іспанія*; *Ібсен*, *Івон*, *Ізабелла*.

2) Після приголосного перед голосним, **є** та звуком **й**: *артеріальний*, *геніальний*, *діалектика*, *аудієнція*, *клієнт*, *аксіома*, *радіус*, *тріумф*.

І в середині слова перед голосним іноді переходить у **й** і відповідно передається на письмі: *курйоз*, *серйозний*; *ар'єргард*, *бар'єр*, *кар'єра*, *п'єса*.

Іа в кінці слова передається звичайно через **ія**: *артерія*, *індустрія*, *історія*, *хімія*; *Апулія*, *Греція*, *Дієго-Гарсія*, *Мурсія*.

3) Після приголосних в особових іменах і в географічних назвах, а також у похідних прикметниках перед наступним приголосним **і** в кінці слова: *Лісабон*, *Міссісіпі*, *Монтевідео*, *Нагасаки*, *Ніл*, *Севілья*, *Сідней*, *Сомалі*, *Сочі*; *Анрі*, *Гальвані*, *Грім*, *Дідро*, *Овідій*, *Россіні*; *лісабонський*.

Власні імена, що перетворилися на назви предметів і явищ, тобто стали загальними іменами, пишуться за правилами правопису загальних назв іншомовного походження: *дизель* (хоч *Дізель*).

4) Після приголосних у кінці невідмінюваних слів: *візаві*, *журі*, *колібри*, *мерсі*, *парі*, *попурі*, *таксі*, *харакірі*, а також перед наступним приголосним у таких невідмінюваних словах, як *ґратіс*, *піанісимо* й под.

5) У всіх інших випадках після **б**, **п**, **в**, **м**, **ф**, **г**, **к**, **х**, **л**, **н** перед наступним приголосним: *бізнес*, *пілот*, *вібрація*, *академік*, *фінанси*, *графік*, *гіпопотам*, *логічний*, *гімн*, *кілограм*, *кіно*, *архів*, *хімія*, *хірург*, *література*.

У ряді слів іншомовного походження, що давно засвоєні українською мовою, після **б**, **п**, **в**, **м**, **ф**, **г**, **к**, **х**, **л**, **н** пишеться відповідно до вимоги **и**: *бурмістер* (але *бургомістр*), *вмпел*, *єхидна*, *імбир*, *кипарис*, *лиман*, *миля*, *мирт*, *нирка*, *спирт*, *химера* та ін., а також у словах, запозичених із східних мов, переважно тюркських: *башкир*, *гиря*, *калмик*, *кинджал*, *киргиз*, *кисет*, *кишлак*.

Ї пишеться після голосного: *мозаїка*, *наївний*, *прозайк*, *руїна*, *теїн*; *Енеїда*, *Ізмаїл*, *Каїр*. Але в складних словах, де перша частина закінчується голосним, на початку другої частини пишеться **і**: *староіндійський*, *новоірландський*; так само в позиції після префікса, що закінчується на голосний або приголосний; *антиісторичний* поінформувати.

И пишеться:

1) В загальних назвах після приголосних **д**, **т**, **з**, **с**, **ц**, **ж** (**дж**), **ч**, **ш**, **р** перед наступним приголосним: *дизель*, *динамо*, *диплом*, *директор*, *методика*; *інститут*, *математика*, *стимул*, *текстиль*, *тип*; *зигзаг*, *позиція*, *фізичний*.

2) У географічних назвах з кінцевими **-ида**, **-ика**: *Антарктида*, *Атлантида*, *Флорида*; *Адріатика*, *Америка*, *Антарктика*, *Арктика*.

3) У географічних назвах після приголосних **дж, ж, ч, ш, щ** і **ц** перед приголосним: *Алжир, Вашингтон, Вірджинія, Гемпшир, Жиронда, Йоркшир, Лейпциг, Циндао, Чикаго, Чилі*, але перед голосним і в кінці слова пишеться **і**: *Віші, Шіофок*.

4) У географічних назвах із звукосполученням **-ри-** перед приголосним (крім **ј**): *Великобританія, Крит, Мавританія, Мадрид, Париж, Рига, Рим* та ін., але *Австрія, Ріо-де-Жанейро*.

5) У ряді інших географічних назв після приголосних **д, т** та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою: *Аргентина, Братислава, Бразилія, Ватикан, Единбург, Єгипет, Єрусалим, Китай, Кордильєри, Пакистан* та похідних від них: *аргентинець, аргентинський* та ін.

6. У словах, запозичених із французької мови, після шиплячих **ж, ш** пишеться відповідно до французького **и** українське **у**, а не **ю**: *брошура, журі, парашут*; також у словах *парфуми, парфумерія*.

Е передається літерою **е**: *екватор, екзаменатор, електрика, енергія, ентузіазм, етап, ідеал, каре, силует, театр, фаєтон, філе; Еквадор*.

Коли іншомовне **е** (іноді дифтонг **аі**) на початку слова вимовляється в українській мові як звукосполучення **й + е**, воно передається літерою **є**: *європеєць, європейський, єгер, єнот, єресь; Ємен, Єваторія, Євразія, Європа, Євфрат, Єгипет*. Також після апострофа, **є, і, й, ь** пишеться **є**, а не **е**: *бар'єр, н'єдестал, конвеєр, реєстр, феєрверк, абітурієнт, пацієнт; В'єтнам, Трієст, Сьєрра-Леоне; Фейєрбах, Гот'є*. Але після префіксів і споріднених з ними елементів пишеться **е**: *діелектрик, полієдр, реевакуація, реєміграція* тощо.

Апостроф у словах іншомовного походження та похідних від них пишеться перед **я, ю, є, ї**:

а) Після приголосних **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р**: *б'єф, комп'ютер, н'єдестал, інтерв'ю, прем'єр, торф'яний, к'янті, миш'як, кар'єра; П'ємонт, П'яченца, Рив'єра, Ак'яб, Іх'ямас; Барб'є, Б'єрнсон, Б'юкенен, Жєнев'єва, Ф'єзоле, Монтєск'є, Руж'є, Фур'є*.

б) Після кінцевого приголосного в префіксах: *ад'юнкт, ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура*.

Апостроф не пишеться:

а) Перед **йо**: *курйоз, серйозний*.

б) Коли **я, ю** позначають пом'якшення попереднього приголосного перед **а, у**: *бязь; бюджет, бюро, пюітр, мюрид, фюзеляж, кювет, рюкзак, рюш; Барбюс, Бюффон, Вюртемберг, Мюллер, Гюго, Кюв'є, Рюдберг*.

Знак м'якшення (**ь**) у словах іншомовного походження пишеться після приголосних **д, т, з, с, л, н**:

а) Перед **я, ю, є, ї, йо**: *ад'ю, кондот'єр, конферанс'є, монпанс'є, атель'є, марсель'єза, міль'єрд, бульйон, він'єтка, кан'єон; В'єнт'єян, Фет'єю*.

б) Відповідно до вимови після **л** перед приголосним: *альбатрос, фільм; Дельфи, Нельсон*, але: *залл, катафалк* і т. ін.

в) Відповідно до вимови в кінці слів: *магістраль, Базель, Булонь, Рафаель*, але: *бал, метал, рулон, шприц; Галац, Суец* та ін.

Знак м'якшення не пишеться перед **я, ю** коли вони позначають сполучення пом'якшеного приголосного з **а, у**: *мадяр, маляря; дюна, ілюзя, нюанс, тюбик, тюль; *Аляска, Дюма, Сю.**

1.2. Орфоепія як наука

Розділ мовознавства, який вивчає правила єдиної літературної мови, називається орфоепією.

Орфоепічні норми регулюють правила вимови звуків і звукосполучень, правила наголошування слів, їх форм при словозміні тощо. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови склалися на основі вимови, властивої центральним українським говорам – полтавським і київським. Досить часто в усній мові спостерігаються відхилення від орфоепічних норм, що пояснюється впливом діалектів, а також впливом правопису на вимову в тих випадках, коли слово вимовляється не так, як пишеться.

Основними нормами української літературної вимови є наступні:

1) під наголосом усі голосні звуки української мови виголошуються чітко, виразно, відповідно до написання, наприклад: *буря*[б'ур'а], *закон* [зак'он], *макет* [мак'ет], *людина* [л'удина], *лямка* [л'амка];

2) голосні [а], [у], [і] в ненаголошеній позиції вимовляються повнозначно і ясно, відповідно до написання: *валюта* [вал'ута], *твору* [тв'ору], *розмір* [розм'ір];

3) ненаголошені [е], [и] часто у вимові взаємно зближуються і вимовляються як [e^н] або [и^с], наприклад: *реквізіт* [ре^нкв'ізйт], *підпис* [п'ідпи^с];

4) ненаголошений [о] здебільшого вимовляється виразно і чітко, він ніколи не наближається до [а], як це властиво російській мові: *охорона* [охор'она]. У позиції перед наголошеним складом з [у] ненаголошений [о] часто вимовляється як [o^у]: *костюм* [ко^ус'т'ум], *полуда* [по^улуда];

5) дзвінкі приголосні перед глухими та в кінці слів вимовляються дзвінко: *хліб* [хл'іб], *досвід* [досв'ід], *сторож* [стор'ож], *мороз* [мор'оз], *об'їзд* [об'їзд], *книжка* [кніжка], *рідко* [р'ідко], *могти* [могті]. Зміна приголосних на глухі у цих позиціях, поширена в деяких українських говорах (а також властива російській мові), є порушенням орфоепічних норм української літературної мови. В окремих випадках перед глухими приголосними дзвінкий [г] вимовляється як [х]: *нігтик* [н'іхти^ск], *кігтя* [к'іхт'а];

6) глухі приголосні перед дзвінкими в середині слів вимовляються дзвінко: *вокзал* [вог'зал], *молотьба* [молад'ба];

7) губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф], а також звук [р] вимовляються твердо майже в усіх випадках, зокрема послідовно в кінці слова або складу: *осїб* [ос'іб], *кров* [кр'ов], *верф* [вер'ф], *повїр* [пов'ір], *серйозний* [сер'йозний]. Напівпом'якшені вони перед [і]: *гіркий* [гір'кій], в іншомовних словах: *буро* [б'уро] та у словах на зразок *свято* [св'ато] *цвях* [цв'ах], *тмяний* [тм'аній];

8) задньоязикові приголосні [г], [ґ], [к], [х], як правило, тверді: *гір'а* [гір'а], *геолог* [ге'олог], *танок* [танок], *килим* [кілим], *хитк'ість* [хйтк'іс'т']. Пом'якшуються вони тільки перед [і] та в деяких іншомовних

словах: *кіоск* [к'іоск], *хірург* [х'ірург], *енергія* [е^ннерг'ія], *кювет* [к'увет], гюйс [г'уйс];

9) приголосний [ц] у кінці слів вимовляється м'яко, за винятком іншомовних слів: *кінець* [к'інець], *хлопець* [хлопе^нць], *палець* [пале^нць], *продавець* [продавець], але: *палац* [палаць], *шприц* [шприць];

10) розрізняються приголосні – проривний г (*гудзик, танок, ґрунт, ґрунтовний*) і щілинний г (*генеральний, голова, гнучкий*);

11) в іншомовних словах звук [і] після іншого голосного обов'язково йотується: *інтуїція* [інтуїць'ія], *мозаїка* [мозаїка], *руїна* [руїна], *Луїза* [луйза];

12) в іншомовних словах буквосполученню *іє* завжди відповідає звукосполучення [іє]: *гігієна* [г'іг'ієна], *клієнт* [кл'ієнт], *дієта* [д'ієта], *пацієнт* [паць'ієнт]. Вживання у таких словах нейотованого [є] є неправильним.

Норми наголошення в сучасній українській літературній мові є нелегкими для засвоєння. Пояснюється це такими особливостями наголосу, як повсюдність і рухомість. Наголос в українській мові визначається як повсюдний, оскільки він може припадати у слові на будь-який склад (перший, другий, третій тощо), наприклад: *поїзд, маркетинг, феномен, консорціум, комерсант, співіснування, самовдосконалення*. Така особливість як рухомість, означає, що в формах того самого слова наголос може бути різним: *гараж – гаража –у гаражі; гопак – гопака; брати – беремо, беретє*. Іноді навіть та сама форма слова акцентується по-різному, наприклад, форма називного відмінка множини деяких іменників (*векселі*, але 2 *векселі*, *лікарі* але 4 *лікарі*), форми родового й орудного відмінка однини числівника *один* (*одного* але *всі до одного, один за одного, один одного; одним*, але *один за одним, один з одним, одні одних*).

Складність засвоєння наголосу посилюється також тим, що у багатьох словах наголос є нерухомим, тобто при змінюванні слова за відмінками, родами, числами, дієвідмінами наголос припадає на той самий склад: *грівня – грівні, грівнями; лагодити – лагоджу, лагодиш*. У розмовній мові часто трапляються помилки, що виникають внаслідок змішування рухомого і нерухомого наголосу. Порушення норм наголошування іноді пояснюються впливом російської мови, наприклад, у словах – *бесіда, близький, верба, колеса, кропива, кухонний, одинадцять* (порівняйте з російськими словами *беседа, близкий, верба, колеса, крапива, кухонный, одиннадцать*).

Іноді мовці неправильно наголошують прізвища та імена по батькові (*Лопух, Співак, Лукіч, Луківна, Кузьмович*), географічні назви (*Полтавщина*), назви свят (*Покрова, Великдень, Великдень*) тощо.

Складність засвоєння норм наголошування не повинна спричиняти їх ігнорування, адже дотримання орфоепічних вимог є необхідною складовою загальної мовної культури людини.

Однією з орфоепічних вимог української літературної мови є функціонування милозвучності. Ця вимога зумовлює чергування префіксів у – в, сполучників і – й, прийменників у – в – уві, з – із – зі, часток би – б, же – ж та ін.

Чергування У – В.

1. В українській мові чергуються як прийменники **у, в**, так і префікси **у-, в-** у словах. У вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

а) між приголосними: *флагман у справі роздержавлення, брати участь у різних проектах, надрукував у газеті;*

б) на початку речення перед приголосним: *У вступній частині договору наводяться найменування сторін; Усі засоби інформування про ціни повинні бути чітко оформлені; У разі потреби фахівців запрошують з інших міст;*

в) незалежно від закінчення попереднього слова перед наступним **в, ф**, а також перед сполученням літер **льв, св, сф, тв, хв** і под.: *поїхати у відрадження, включити у фінансовий звіт, жити у Львівській області, дізнатися у своїх підлеглих, досягнення у тваринництві, здійснити у двотижневий термін;*

г) після паузи, що на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й крапками, перед приголосним: *Херсонський морський торговельний порт розташований у гирлі Дніпра, у 53 милях від Чорного моря.*

2. **В** уживається для того, щоб уникнути збігу голосних:

а) між голосними: *купувати в аптеці, запроваджувати в установі, мешкала в Одесі, зміни в оподаткуванні, брати в оренду, розірвати в односторонньому порядку, інвестиційні процеси в Україні;*

б) на початку речення перед голосним: *В акціонерному товаристві з числа акціонерів може створюватися рада акціонерного товариства; В умовах оренди діяло 8,7 тис. магазинів.*

3. Після голосного перед приголосним, залежно від темпу, ритму мови, вживаються як **у**, так і **в**: *Смачно у них у хаті пахло, це мені досі впам'ятку* (В.Дрозд).

Чергування І – Й.

Сполучник **і**та початковий ненаголошений **і** в ряді випадків чергуються з **й** у тих же позиціях, що **й у – в**.

1. **І** вживається, щоб уникнути збігу приголосних:

а) між приголосними: *І зараз він такий же, як і був, тихий і мудрий* (В. Сосюра);

б) перед йотованими **й, є, ї, ю, я**: *Зав'язалася розмова на тему: наша метеорологія і її недосконалість* (М.Хвильовий);

в) після пауз, що на письмі позначаються крапкою, комою, крапкою з комою, двокрапкою, крапками, перед приголосним: *Незабаром завод буде повністю автоматизовано, і за рівнем технологічного оснащення він відповідатиме європейським стандартам;*

г) на початку речення: *Ібригадири почали готуватись до засідання* (О.Вишня); *Івраз знерухоміло все* (О.Гончар);

г) при зіставленні понять: *війна і мир, добро і зло.*

2. **Й** уживається, щоб уникнути збігу голосних:

а) між голосними: *Мале підприємство організується з метою повнішого й ефективнішого використання сировинних і трудових ресурсів регіону; Підприємства, установи й організації незалежно від форм їх власності зобов'язані керуватися Законом «Про захист прав споживачів»;*

б) після голосного перед приголосним: *З приватизацією постала нагальна потреба розробки антикризової програми й зміни політики управління підприємством; Спільними зусиллями колективу й керівництва створено високотехнологічну модель банку.*

Чергування **з – із – зі** (зо).

Варіанти прийменника **з – із – зі** (зрідка **зо**) чергуються на тій самій підставі, що й **в – у, і – й**.

1. **З**уживається:

а) перед голосним, з якого починається слово, незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *З ухваленням цього Закону змінено порядок зарахування податку на прибуток; Виставка працюватиме з 11 по 14 липня;*

б) перед приголосним (крім **с, ш**), рідше – сполученням приголосних початку слова, якщо попереднє слово закінчується голосним: *Кошти було перераховано з вашого рахунка 24 листопада; Прийміть наші вітання з нагоди вашого ювілею;*

в) на початку речення, після паузи: *З бічної вулички виразно почулися чийсь голоси* (М.Стельмах);

Щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови, вживають **із** або **зі**.

2. Варіант **із** уживається переважно між свистячими й шиплячими звуками (**з, с, ц, ч, ш, щ**) та між групами приголосних (після них або перед ними): *Строк виконання замовлення встановлюється виконавцем за погодженням із замовником; Багато підприємств перейшло на розрахунок із споживачами через касові апарати.*

3. **Зі** вживається перед сполученням приголосних початку слова, зокрема коли початковими виступають **з, с, ш, щ**, незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *Ознайомтеся зі звітами про рух і залишки цінностей; Кожна зі Сторін має право розірвати цей Договір; Прошу прийняти мене на вечірне відділення училища зі спеціальності «Вчитель початкових класів».*

Прийменник **зо** як фонетичний варіант прийменника **зі** завжди виступає при числівниках **два, три**: *позичив зо дві сотні, працював зо три дні*; паралельно **із зі** у словах *зотліти, зотлілий, зомліти, зомлілий*; може виступати й при займеннику *мною*: *зі (зо мною)*, але тільки *зі Львова*.

1.3 . Графіка як наука

Графіка – це сукупність графічних засобів письма: букв, пунктуаційних знаків.

Сукупність букв, розташованих в усталеному порядку, називається алфавітом, абеткою або азбукою

Ці терміни синонімічні, але етимологічно тлумачаться по-різному: алфавіт походить від назви двох перших букв грецького алфавіту А (альфа) і В (бета, новогрецька – віта), абетка – від назв двох перших букв слов'янського алфавіту А і Б, азбука – від назв перших двох букв старослов'янського алфавіту А(азь) і (буки).

Український алфавіт склався на основі старослов'янського кириличного письма. За свою більш ніж тисячолітню історію він зазнав чимало змін. Форма букв, близька до сучасної, встановилася в XVII ст.

Сьогодні український алфавіт нараховує 33 букви. Букву Гг до українського алфавіту ввів 1619 р. Мелетій Смотрицький. У радянський час вона була вилучена і тільки у 1990 р. її повернуто до українського алфавіту

Буква Гг передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний звук [г]. Ця буква вживається у таких українських словах: *агрус, агу, агусі, агуськати, варга, тава, газда, галаган, галамагати, гандж, танок, татунок, твалт, тетати, тедзь, телтати, телтотати, терелі, тертотіти, тето, тешефт, тзитися, титнути, тила, тирлига, тлей, тляг, тніт, тотель-мотель, тогошитися, тонт, тонтар, торголя, грати, гречний, грунт, грунтовний, обгрунтувати, грунь, гудзик, гуля, джерготіти, джеретелі, джитнути, дзита, дзитарі, дзитлик, дритати, легінь, маблювати, мамалига, ремитати, фіглі-міглі, хуга, цуг, швагер.* Буквою г передається латинський звук [g] в іншомовних словах, записаних українським алфавітом: *гуд бай, terra incognita, персона нон грата.*

Графічна, або письмова форма, є вторинною відносно звукової і розглядається як модель звукової (у більшості мовах світу), тому графіка базується на системі відношень між звуками і буквами

Головний принцип української графіки – одна буква передає один звук – [с'т'іл] = стіл, але навіть числове співвідношення звуків і букв – 38 звуків / 33 букви – показує, що цей принцип може порушуватися:

1) одна буква передає на письмі два звуки: – я – [ja], – є – [je], – ю – [ju], – ї – [ji], – щ – [шч];

Буква ї та щ завжди передають два звуки [їжак] – їжак, [шчит] – щит;

Букви я, ю, є можуть позначати два звуки у таких позиціях;

а) початок слова [*ја́блуко*];

б) при роздільній вимові, що на письмі позначається апострофом [*об'є́кт*];

в) після голосної [*подво́жувати*];

або один звук: я – [a], є – [e], ю – [y], якщо стоять у позиції після м'якого приголосного, лялька – [*л'а́лка*], люлька – [*л'у́лка*];

2) дві букви передають на письмі один звук:

а) – дь – [д'], ть – [т'], зь – [з'], сь – [с'], ць – [ц'], ль – [л'], нь – [н'] – м'який знак передає на письмі м'якість попереднього приголосного: *глянь* – [*гл'а́н'*];

б) – дз – [дз], [дз'], дж – [дж], якщо вони належать до однієї морфеми [*дзв'ін*], [*дз'авкати*], [*дз'м'іл'*], а якщо – до різних морфем, то позначають два звуки: дз – [д]+[з] або [з'], дж – [д]+[ж]: [*п'ід-зём-н-иј*], [*п'ід-жи'віти*];

3) три букви позначають на письмі один звук: дзь – [дз']: [дз'об].

Питання для самоконтролю

- 1. Орфографія як наука.*
- 2. Основні орфограми української мови.*
- 3. Орфоенія. Провідні риси української орфоенії.*
- 4. Графіка української мови.*